

PRAWO DO PRACY I JEGO REALIZACJA W NIEMIECKIEJ REPUBLICIE DEMOKRATYCZNEJ

Poważnym czynnikiem we współzawodnictwie między socjalizmem a kapitalizmem w podzielonych Niemczech są niewątpliwie osiągnięcia socjalne mas pracujących Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Wśród nich zaś na pierwsze miejsce wybija się ustanowienie i realizacja prawa do pracy oraz konsekwentne wzbogacanie jego treści na gruncie rozwoju socjalistycznych stosunków produkcji.

Problematyka prawa do pracy w NRD jest obecnie z kilku powodów szczególnie aktualna.

Po pierwsze — zakończona w zasadzie budowa podstaw socjalizmu stawia tam państwo wobec nowych zadań i otwiera nowe perspektywy przed społeczeństwem. W wyniku przeobrażeń społeczno-gospodarczych w pierwszej fazie budownictwa socjalistycznego zlikwidowano w NRD bezrobocie i stworzono gwarancje zapewniające wszystkim obywatelom realizację prawa do pracy. Obecnie, w fazie walki o pełny rozwój ustroju socjalistycznego, szczególnym przeobrażeniem musi ulegać stosunek ludzi do pracy, musi wzrastać ich aktywność i inicjatywa. Toteż znajduje to wyraz w nowym sformułowaniu prawa do pracy, w rozszerzeniu jego treści.

Po drugie — aktualność problemu wynika z obecnego układu stosunków w Niemczech. Stykają się tu bowiem dwie antagonistyczne formacje społeczne, z których każda w sposób sobie właściwy kształtuje rzeczywistość socjalną. W Niemieckiej Republice Demokratycznej klasa robotnicza sama kształtuje swą sytuację w oparciu o państwo socjalistyczne, urzeczywistniając historyczny program rewolucji socjalnej. Rzeczywistość społeczna NRD staje się tym samym oparciem i bodźcem dla dążeń postępowych sił społecznych w całych Niemczech. Tę rolę NRD scharakteryzował W. Ulbricht mówiąc na V Zjeździe SED:

„Chodzi o to, aby tak rozwinąć ustrój ludowodemokratyczny, by umożliwiał on maksymalny rozkwit twórczych sił narodu i oddziaływał na Niemcy zachodnie jako przykład prawdziwej demokracji”¹.

¹ W. Ulbricht, Der Kampf um den Frieden, für den Sieg des Sozialismus, für nationale Wiedergeburt Deutschlands als friedliebender demokratischer Staat (referat na V. Zjeździe SED). Berlin 1958, s. 29.

W przeciwieństwie do NRD w Niemczech zachodnich odbudowany został ustrój kapitalistyczny. Socjalistyczny rozwój wschodniej części Niemiec wywiera swoisty wpływ na politykę socjalną NRF: nasilenie demagogii socjalnej jest tam większe niż w innych krajach Zachodu. Nie zmienia to jednak burżuazyjnego charakteru polityki socjalnej, w której już przed z górą stu laty upatrywano daremnie *panaceum* przeciwko rakowi toczącemu kapitalizm — przeciwko tzw. kwestii socjalnej.

I

Rewolucje burżuazyjne zamiast powszechnej „wolności, równości i braterstwa” zrodziły bezrobocie, nędzę i upodlenie mas w skali nie spotykanej dotychczas w historii. „Kwestia socjalna” pojawia się w społeczeństwie burżuazyjnym w wyniku burzliwego rozwoju produkcji towarowej, jest bezpośrednim skutkiem działania prawa akumulacji kapitalistycznej. Szerokie masy plebejskie odczuwają burżuazyjną wolność dwojako: jako zrzucenie więzów feudalizmu krępujących wolność osobistą i jako uwolnienie od wszelkiej własności, oddzielenie od środków produkcji. W pierwszym stadium rozwoju kapitalizmu te masy ludzkie nie mogły być zrazu wciągnięte w tryby produkcji. Pozbawione wszelkich źródeł egzystencji zapełniały drogi i osiedla, gorliwie tępienie za włóczęgostwo i rozbój, aby wreszcie zostać spędzone „za pomocą szubienic, pręgierzy i chłosty na wąską drogę, prowadzącą na rynek pracy” — jak pisał Marks. Engels pisał o tym, że:

„...rozkwit przemysłu na podstawach kapitalistycznych podniósł nędzę i niedolę mas pracujących do rzędu najżywniejszych warunków istnienia społeczeństwa”².

Tak więc kwestia socjalna, to kwestia pracy najemnej. Praca najemna jest źródłem bogactwa burżuazji; z drugiej jednak strony postępujący rozwój organizacji proletariatu w miarę jak uświadamia on sobie swą klasową odrębność stanowi przyczynę jej przerażenia. W „Programie Erfurckim” K. Kautsky ujmuje ten problem następująco:

„Nędza masowa jest podstawą kapitalistycznego bogactwa masowego; kto pragnie zapobiec nędzy masowej, porywa się na bogactwo. Kto szuka środków masowych na brak własności u robotników, ten podkopuje własność, ten jest rewolucjonistą, wrogiem społeczeństwa”³.

Nie wystarczają już akcje dobroczynne dla nędarzy, gdy szerzą się zadania zniesienia klas. Burżuazja musi iść na ustępstwa: powstają za-

² F. Engels, *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki*; K. Marks i F. Engels, *Dzieła Wybrane t. II*, Warszawa 1949, s. 110.

³ K. Kautsky, *Program Erfurcki*, Warszawa 1907, s. 144—145.

czątki ochronnego ustawodawstwa pracy, wypracowuje się metody oddziaływania na sytuację klasy robotniczej przy pomocy państwa⁴. Powstaje burżuazyjna polityka socjalna. Jej przesłankami nie były względy humanitarne, lecz egoistyczne interesy klas posiadających. Engels stwierdził, że „... burżuazja udaje bezgraniczną humanitarność — ale tylko wtedy, gdy wymaga tego jej własny interes”⁵. Polityka socjalna w warunkach kapitalizmu — to polityka służąca utrzymaniu kapitalistycznych stosunków produkcji i oddziaływaniu w ich ramach na sytuację klasy robotniczej. Granice tego oddziaływania wytyczane są przez klasowe interesy burżuazji. Z jednej strony chodzi jej o rekreację siły roboczej, z drugiej — o pohamowanie aspiracji politycznych klasy robotniczej wymierzonych przeciwko jej panowaniu klasowemu⁶. Polityka ta we wszystkich dziedzinach jakie obejmuje (np. pośrednictwo pracy, zasiłki dla bezrobotnych, ubezpieczenia społeczne, ochrona pracy i w ogóle całe ustawodawstwo pracy, opieka społeczna itp.) jest zawsze uwarunkowana klasowym charakterem państwa burżuazyjnego, stanowi element jego nadbudowy polityczno-prawnej i, nawet ograniczając dowolność działania poszczególnych kapitalistów, służy zachowaniu panowania burżuazji jako klasy. W ustroju kapitalistycznym wszystkie świadczenia socjalne na rzecz klasy robotniczej, to w istocie wymuszony zwrot części wartości dodatkowej zagarniętej przez klasy posiadające. Niezależnie od zakresu w jakim państwo burżuazyjne interweniuje w stosunki socjalne, istnieje trwała granica jego oddziaływania. Jest nią zasada nienaruszalności prywatnej własności, nienaruszalność podstaw ustroju kapitalistycznego.

Oceny tej nie zmienia fakt, iż wśród działaczy i teoretyków polityki społecznej doliczyć się można wielu ludzi o szlachetnych intencjach i głębokim odczuciu krzywdy społecznej, reformatorów rzeczywiście dążących do poprawy sytuacji mas pracujących i z tymi masami związanych. Zawsze jednak, niezależnie od motywów jakimi kierowali się

⁴ Ale nie była to bynajmniej pierwsza interwencja państwa w stosunki między kapitałem a pracą. Początkowo, od połowy XIV do końca XVII w., państwo interweniowało przedłużając ustawowo dzień roboczy (por. K. Marks, *Kapitał* t. I, Warszawa 1951, rozdz. 8 pt. „Dzień roboczy”).

⁵ F. Engels, *Położenie klasy robotniczej w Anglii*, Warszawa 1952, s. 359.

⁶ Tak np. Hans Achinger stwierdza: „Stan konieczności wywołujący politykę socjalną nie istnieje wszędzie tam, gdzie człowiek lub grupa ludzi cierpi w sposób oczywisty, gdzie istnieje potrzeba pożywienia, odzieży, schronienia czy innych rzeczy koniecznych dla życia, lecz tam, gdzie takie stany z konieczności prowadziły lub prawdopodobnie doprowadzą do politycznych zgrupowań i akcji”. („Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik”, Hamburg 1958, s. 61).

poszczególni społecznicy, polityka społeczna w państwach kapitalistycznych miała i ma charakter interwencyjny, połowiczny.

*

Rozwój polityki socjalnej w Niemczech następuje w drugiej połowie XIX w. i jest bezpośrednio związany z walką, jaką prowadził Bismarck przeciwko ruchowi socjalistycznemu⁷. W Niemczech klasy posiadające, bodaj po raz pierwszy w historii, świadomie sięgnęły do polityki socjalnej jako oręża walki klasowej. Obok osławionej ustawy przeciwko socjalistom z r. 1878 i dławieniu na jej podstawie wszelkich form samodzielnego ruchu robotniczego, Bismarck dążył do tego, by w klasie robotniczej „...wytworzyć pogląd, że państwo jest nie tylko urządzeniem koniecznym, ale i dobroczynnym...”, że jest ono „nie tylko instytucją wynalezioną dla ochrony lepiej sytuowanych klas społecznych, lecz że służy także potrzebom i interesom nieposiadających klas ludności...”⁸. Celowi temu służyć miało wprowadzenie obowiązkowych ubezpieczeń społecznych. Dla idei przewodniej Bismarcka charakterystyczne jest zwłaszcza uzasadnienie w parlamencie pruskim, w r. 1889 potrzeby ubezpieczeń robotniczych na starość na wypadek choroby: „Jeżeli będziemy mieć 700 000 małych rentierów, pobierających renty od Rzeszy, a mianowicie wśród tych klas, które niewiele mają do stracenia, a które błędnie sądzą, że na zmianie stosunków wiele mogłyby zyskać, to uważam to za niezwykle korzystne; gdyby mieli do stracenia tylko 115 do 200 marek, to już metal ten utrzyma ich na powierzchni i choćby był najskromniejszy, zawsze utrzymać ich potrafi. Nie można temu zaprzeczyć i sądzą, że jeżeli Panowie pomóżecie nam stworzyć w Rzeszy pół miliona małych rentierów, zarówno rząd — co się rozumie samo przez się — jak i przeciętny obywatel w Rzeszy będzie się zapatrywał na państwo, jako na instytucję dobroczynną”⁹.

Z tych samych względów „żelazny kanclerz” opowiadał się również za uznaniem przez państwo prawa do pracy, powołując się przy tym na

⁷ Rozmiary niniejszej pracy nie pozwalają na szczegółowe omówienie wszystkich aspektów polityki socjalnej Bismarcka, wskazuje ona zaledwie niektóre, szczególnie charakterystyczne jego wypowiedzi. Obszerne omówienie tej problematyki zawiera artykuł J. Chlebowczyka, Bismarck a kwestia robotnicza, „Przeгляд Zachodni” nr 11—12/1950, s. 463—503.

⁸ Z wypowiedzi Bismarcka w parlamencie pruskim w r. 1881 w związku z orędziem Wilhelma I w sprawie ubezpieczeń społecznych dla robotników (cyt. wg „Die Reden des Ministerpräsidenten und Reichskanzlers Fürsten von Bismarck im Preussischen Landtage und im Deutschen Reichstage 1881—1883” herausgeg. von Horst Kohl, Stuttgart 1894, Bd. 9, s. 9.

⁹ Cyt. wg „Reden...”, op. cit., Bd. 12, s. 639—640.

pruskie prawo krajowe (*Landrecht*) z r. 1794, chociaż wynika z niego, iż chodzi o opiekę nad ubogimi¹⁰. Nie ukrywał przy tym Bismarck, że do wprowadzenia tych reform „dobroczynny” rząd zmuszony był przez nacisk ruchu socjalistycznego. Walcząc z oporami krótkowzrocznego politycznie parlamentu w r. 1885 mówił:

„...gdyby nie było socjalnej demokracji, której mnóstwo ludzi się boi, nie mielibyśmy i tych małych postępów w dziedzinie reformy społecznej, które dotąd uczyniliśmy; z tego względu tedy, obawa przed socjalną demokracją, mianowicie u tych, którzy dla swych współziomków serca nie mają, jest czynnikiem nader użytecznym”¹¹.

Ubezpieczenia społeczne dla robotników zostały wprowadzone w Niemczech i stały się następnie wzorem dla podobnych instytucji w wielu krajach europejskich. Równocześnie jednak, jak pisze H. Herkner:

„dążenia rewolucyjne i demokratyczne tej klasy — Bismarck nie czynił pod tym względem różnicy — podlegały pod jego wpływem niezmiernie surowym prześladowaniom. Co więcej, był on nawet przeciwnikiem reform społecznych, zgodnych zupełnie z konserwatywnymi poglądami i mogących snadnie pomieścić się w ramach jego zapatrywań, a mianowicie ochrony robotniczej oraz fabrycznej inspekcji”¹².

Od czasów Bismarcka polityka socjalna w Niemczech rozwija się jako wypróbowana metoda służąca hamowaniu walki klasowej proletariatu, przyczyniająca się do jego ideologicznego rozbrojenia i rozpowszechniania reformistycznych złudzeń, znajdując zresztą oparcie w prawym skrzydle partii socjaldemokratycznej (Bernstein, Vollmar) i związków zawodowych¹³.

Bezpośredni wpływ rewolucyjnych wystąpień klasy robotniczej na ustawodawstwo socjalne państwa znalazł wyraz w Niemczech podczas i w następstwie rewolucji listopadowej 1918—1919 r. Republika Weimarska zmuszona była uznać w konstytucji i szeregu aktów prawnych

¹⁰ Por. Rudolf Singer, *Das Recht auf Arbeit in geschichtlicher Darstellung*, Jena 1895, s. 64—65.

¹¹ Cyt. wg H. Herkner, *Kwestya społeczna w zachodniej Europie*, Lwów 1905, s. 133.

¹² H. Herkner, *op. cit.*, s. 137.

¹³ Pod koniec XIX w. ustabilizowały się trzy zasadnicze kierunki w ruchu zawodowym: 1) Wolne Związki Zawodowe powstałe z inicjatywy A. Bebela w r. 1868/69. W latach 90-tych zwyciężają w nich wpływy reformizmu i oportunistu, utrzymujące się — przy opozycji lewicowej — do ich rozwiązania 2 V 1933; 2) Chrześcijańskie Związki Zawodowe, jakie rozwinęły się z założonego przez Augusta Brusta *Gewerkverein Christlicher Bergarbeiter* w r. 1894. Rozwiązane 2 V 1933. 3) Hirsch-Dunckerowskie stowarzyszenia zawodowe. Założone w r. 1868 przez Maxa Hirscha i Franza Dunckera o założeniach programowych wzorowanych na angielskich *trade-unionach*. Rozwiązane 2 V 1933.

niższego rzędu podstawowe żądania mas pracujących w dziedzinie socjalnej takie jak: 8-godzinny dzień pracy, ustawowe uznanie rad zakładowych i zapewnienie im szeregu korzystnych uprawnień, uznanie związków zawodowych jako jedynych przedstawicielstw pracowniczych i zakaz tworzenia przez kapitalistów dywersyjnych organizacji, wprowadzenie układów zbiorowych pracy i wiele innych. Jednakże iluzoryczność postępu społecznego na gruncie ustroju kapitalistycznego wykazał dobitnie kryzys lat 1929—1933 obracając w niwecz wszystkie ustępstwa klas posiadających wyrażone w konstytucji i prawodawstwie. Tę iluzoryczność formalnie postępowego systemu polityki socjalnej Republiki Weimarskiej i rozgoryczenie mas robotniczych zdezorientowanych przez oportunistyczną politykę ich pravicowych przywódców wykorzystał następnie — jak wiadomo — hitleryzm, posługując się „antyplutokratyczną” i „antykomunistyczną” demagogią socjalną w swym dążeniu do stworzenia rzekomej „wspólnoty narodowej” wszystkich klas społecznych na gruncie rasizmu i szowinizmu.

Do tradycji niemieckiej polityki socjalnej nawiązuje się w Niemieckiej Republice Federalnej. Usilnie i nie bez powodzenia stosuje się tam politykę rozbierania ideologicznego i politycznego klasy robotniczej przy pomocy teorii o „kapitalizmie ludowym”, „partnerstwie socjalnym”, „socjalnej gospodarce rynkowej” itp. Obok partii burżuazyjnych nosicielem tej ideologii jest oficjalnie SPD i kierownictwo Niemieckiej Federacji Związków Zawodowych. Ta socjalna mitologia znajduje wyraz prawny w sformułowaniu „Ustawy zasadniczej” NRF z r. 1949. W myśl 20 artykułu „Niemiecka Republika Federalna jest socjalnym demokratycznym państwem federalnym”. Na użytek propagandowy wyjaśnia się tę formułę następująco:

„Wynika z tego, iż pierwszym obowiązkiem państwa jest ochrona i poszanowanie godności ludzkiej, a więc otwieranie jednostkom drogi do życia godnego człowieka, o ile same nie są w stanie tego osiągnąć”¹⁴.

Sformułowanie to posiada charakter demagogiczny¹⁵ i ogólnikowy, stanowiąc jaskrawe przeciwieństwo sformułowań obszernie regulujących nienaruszalność własności prywatnej (art. 14, 15). Ilustracji do rzeczywistego obrazu, jaki kryje się za fasadą „państwa socjalnego”, dostarcza chociażby następujący wyjątek sprawozdania prasowego z VI Kongresu

¹⁴ Cytat z propagandowego wydawnictwa Urzędu Prasy i Informacji Rządu Federalnego „Deutschland heute”, wyd. V, Wiesbaden 1959, s. 529.

¹⁵ H. Gerber „Sozialstaatsklausel des Grundgesetzes” (Archiv des öffentl. Rechts 1958, Bd. 81, Heft 1) interpretuje pojęcie „państwo socjalne” z art. 20 § 1 „Ustawy zasadniczej” NRF jako przeciwstawienie pojęciu „państwo socjalistyczne”.

Związku Zawodowego Metalowców, jaki miał miejsce w Berlinie zachodnim w październiku 1960 r. (dotyczy przemówienia przewodniczącego Związku, Brennera):

„Obserwowane od czasu reformy walutowej gromadzenie majątków określił Brenner jako „skandal socjalny”. Republika Federalna rozwijała się coraz wyraźniej jako typowe społeczeństwo kapitalistyczne, dla którego interesy są ważniejsze niż opieka nad młodzieżą lub troska o chorych i starców. Trzeba przestawić ster polityki gospodarczej a interes ogółu winien być postawiony ponad interes zysku”¹⁶.

O nastrojach, jakie ożywiały wspomniany kongres, świadczy fakt przyjęcia przezeń jednomyślnie uchwały wypowiadającej się na rzecz socjalizacji podstawowych gałęzi gospodarki w NRF¹⁷.

„Skandal socjalny”, o którym mówił Brenner, znajduje wyraz w cyfrach budżetowych. Mimo powszechnie znanych i ostro krytykowanych braków w dziedzinie usług socjalnych (np. w r. 1959 okazało się podczas epidemii grypy, że szereg wielkich miast w NRF nie może zapewnić opieki szpitalnej ogromnej ilości potrzebujących; poddano wówczas także ostrej krytyce stan wyposażenia szpitali, klinik itp.), stosunek wydatków socjalnych do ogółu wydatków budżetowych maleje. I tak wydatki socjalne w budżecie na 1961 r. stanowią 27,70%, podczas gdy na r. 1960 stanowiły 30,20% ogółu wydatków. Zmniejsza się również ta część produkcji globalnej, która przeznaczona jest na cele socjalne. Przed 3 laty na cele socjalne przeznaczano 14,10% całości produkcji, w roku bieżącym już tylko 12,30%. Maleje także ta część podatków i opłat, jaką państwo przeznacza na wydatki socjalne, mianowicie z 44,20% w roku 1958 do 37,30% w r. 1961¹⁸.

„Kwestia socjalna”, mimo ogłoszenia jej „wygaśnięcia” przez ideologów kapitalizmu, istnieje nadal. Ujawnia się ona w ostrych walkach klasowych, jakie toczyła klasa robotnicza w ostatnich latach, biorąc pod uwagę tylko kraje najlepiej rozwinięte pod względem gospodarczym i uznane za zabezpieczone przed wstrząsami socjalnymi. Warto wspomnieć choćby o 6-tygodniowym strajku metalowców w Szlezwiku—Holstynie w NRF na przełomie lat 1956/57, o powszechnym strajku w Belgii (grudzień 1960 — styczeń 1961), o wielkich strajkach dokerów w W. Brytanii (1961)) czy marynarzy w Stanach Zjednoczonych (1961), a także o wielkim ruchu chłopskim we Francji (1961).

¹⁶ Cyt. za „Frankfurter Rundschau” nr 246 z dn. 21 X 1960 r.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Dane przytoczone za czasopismem „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” nr 6/1961, s. 40.

II

Węzłowym i zasadniczym postulatem klasy robotniczej w dziedzinie socjalnej jest zapewnienie prawa do pracy. Problematyka prawa do pracy skupia w sobie wszystkie istotne zagadnienia socjalne, jest ono bowiem kluczem do rozwiązania „kwestii socjalnej”. Jego dzieje w ustroju kapitalistycznym — to potwierdzenie egoizmu burżuazyjnej polityki socjalnej, potwierdzenie tezy, iż jest ona dla burżuazji wyłącznie narzędziem zabezpieczenia własnych interesów.

Idea prawa do pracy zrodziła się z walki proletariatu przeciwko nędzy oraz bezrobociu i skryształowała się najwcześniej we Francji¹⁹. Podczas rewolucji lutowej 1848 r. prawo do pracy stało się głównym hasłem mas ludowych i pod ich naciskiem zostało po raz pierwszy uznane formalnie w dekrecie Rządu Tymczasowego z dn. 25 II 1848 r.²⁰. Marks nazwał wówczas prawo do pracy „pierwszą nieudolną formułą, ucieleśniającą żądania proletariatu”²¹.

W Niemczech²² prawo do pracy odgrywało początkowo jako hasło wyrażające sprawiedliwość społeczną rolę drugorzędą. Występowało ono jako echo rewolucji francuskiej. Tym niemniej, do Zgromadzenia Narodowego we Frankfurcie napłynęło w r. 1848 szereg petycji, żądających zamieszczenia prawa do pracy wśród „praw zasadniczych narodu niemieckiego”. Komisja gospodarcza Zgromadzenia odrzuciła jednak te żądania uzasadniając swe stanowisko tym, że zagwarantowanie przez

¹⁹ Pierwszy sformułował prawo do pracy Karol Fourier. Powstało ono jako przeciwstawienie wyszydzanych przez niego „ogólnych praw człowieka” proklamowanych przez Rewolucję Francuską. Wg Fouriera jest to prawo do korzystania przez każdego w każdej chwili z udziału w każdym rodzaju pracy, jaki spodoba mu się wybrać (por. F. Armand i R. Maublanc, Fourier, Warszawa 1948, s. 242).

²⁰ Dekret ten sformułował prawo do pracy następująco: „Rząd Tymczasowy Republiki Francuskiej zobowiązuje się zagwarantować możliwość egzystencji robotnikowi poprzez zapewnienie mu pracy, gwarantuje pracę wszystkim obywatelom, uznaje prawo robotników do zrzeszania się w celu uzyskania zarobków współmiernych z ich pracą” (cyt. wg Jean Dautry, Historia rewolucji i kontrrewolucji we Francji w latach 1848—1851, Warszawa 1950, s. 101). W praktyce prawo do pracy zostało potraktowane jako prawo do pracy w osławionych Warsztatach Narodowych, które przetrwały zresztą tylko do zwycięstwa kontrrewolucji w czerwcu 1848 r. Prawo do pracy zawierał jeszcze pierwszy projekt konstytucji opracowany przed czerwcem. Zostało ono zastąpione przez prawo do wsparcia publicznego (por. K. Marks, Walki klasowe we Francji 1848—1851, Dzieła Wybrane t. I, Warszawa 1949, s. 159).

²¹ K. Marks, *op. cit.*, s. 159.

²² Dzieje prawa do pracy w Niemczech przedstawia R. Singer, *op. cit.*, § 9 i 10, s. 53—70.

państwo pracy dla wszystkich robotników prowadziły do „pogrążenia się ich w ospałości”.

Dalsze dzieje prawa do pracy w państwach kapitalistycznych potwierdzają ocenę Marksa, że jest ono w tym ustroju „marnym pobożnym życzeniem”. W r. 1894 odrzucone zostaje prawo do pracy w referendum w Szwajcarii, w r. 1908 odrzuca je parlament angielski. Dopiero po I wojnie światowej, pod bezpośrednim wpływem rewolucji listopadowej w Niemczech, znalazł się w konstytucji Republiki Weimarskiej z dnia 11 VIII 1919 r. artykuł 163, zgodnie z którym „każdemu Niemcowi winna być dana możliwość zdobywania środków utrzymania przez gospodarczą pracę”. Prof. W. Kaskel stwierdził, że sformułowanie to stanowi „raczej tylko program i zwraca się do ustawodawcy, nie uzasadnia natomiast żadnych subiektywnych (prywatnych lub publiczno-prawnych) praw jednostki”²³. W rzeczywistości prawo do pracy było tylko frazesem. Bezrobocie w Republice Weimarskiej było wyższe niż przed I wojną światową, miało charakter strukturalny. Odsetek bezrobotnych wahał się od 8,3% w r. 1925 do 44,4% w r. 1932²⁴.

Radykalizacja mas i wzrost sił lewicy społecznej spowodowała po II wojnie światowej proklamowanie prawa do pracy w nowych konstytucjach Francji i Włoch. Nie było rzeczą przypadku, że nastąpiło to właśnie w tych krajach, w których istniała bezpośrednio po wojnie sytuacja rewolucyjna i tylko obecność wojsk mocarstw zachodnich uchroniła burżuazję przed rewolucyjnym przewrotem. Partie komunistyczne były najsilniejszymi partiami w tych krajach i posiadały liczne reprezentacje w parlamentach. Ich przedstawiciele wchodziłi także w skład pierwszych powojennych rządów. Wprowadzenie prawa do pracy do konstytucji było wyłączną zasługą sił lewicowych²⁵. Jednakże podstawy ustroju kapita-

²³ Por. W. Kaskel, *Arbeitsrecht*, Berlin 1925, wyd. II, s. 53 (w przypisie).

²⁴ J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland B. I, zweiter Teil, 1871—1932*, Berlin 1954, s. 236.

²⁵ P. Togliatti charakteryzuje konstytucję włoską jako konstytucję nowego typu, nie ograniczającą się tylko do rejestrowania, ale wytyczającą program działania: „mówi ona nie tylko o abstrakcyjnych prawach wolności człowieka i obywatela, lecz o nowym prawie wszystkich mężczyzn i kobiet do pracy, do wynagrodzenia zapewniającego możliwość egzystencji, do nauki, do odpoczynku, do ubezpieczeń społecznych” Brak w niej jednak artykułów wskazujących środki realizacji tych reform. „co więcej, przechodząc do drugiej części tejże konstytucji, części, która omawia konkretne zagadnienia organizacji ustroju demokratycznego nowego typu, zmuszeni jesteśmy stwierdzić, że do tej drugiej części udało się spółce złożonej z konserwatywnych sił prawicy i Chrześcijańskiej Demokracji wprowadzić szereg artykułów, których jedynym celem jest uniemożliwienie realizacji przemian ekonomicznych i społecznych, zapowiedzianych w pierwszej części...” (por. P. Togliatti, *Pisma wybrane*, Warszawa 1954, s. 83—84).

listycznego pozostały nienaruszone, a prawo do pracy pozostało w związku z tym papierową deklaracją. Rozmiary bezrobocia utrzymującego się właśnie we Francji i Włoszech dobitnie to potwierdzają.

Również w Niemczech zachodnich w konstytucjach poszczególnych krajów (*Länder*), nawiązujących do tradycji weimarskich, zostało formalnie uznane prawo do pracy (np. w art. 161 i art. 168 konstytucji bawarskiej, w art. 49 konstytucji bremeńskiej, w art. 28 konstytucji heskiej, w art. 24 konstytucji Północnej Nadrenii-Westfalii i in.). Nauka prawa w Niemczech zachodnich interpretuje te przepisy tak, aby nie pozostawało cienia wątpliwości, że prawo do pracy nie może w niczym naruszyć kapitalistycznych stosunków produkcji. Tak np. znany podręcznik prawa pracy A. Huecka i H. C. Nipperdeya interpretuje prawo do pracy następująco:

„Prawo do pracy ... w myśl konstytucji wymierzone jest przeciwko ogółowi, w szczególności przeciwko państwu, nosi więc charakter publiczno-prawny i zobowiązuje państwo do troski o dostarczenie okazji do pracy, w miarę możliwości, przy czym nie rozstrzygamy o ile chodzi tutaj o prawdziwe roszczenie prawne”²⁶ (podkreślenie moje — J. R.).

Mimo jawnie deklaratywnego charakteru tego prawa nie zostało ono jednak włączone do „Ustawy zasadniczej” Niemieckiej Republiki Federalnej, która w miejsce prawa do pracy zadowala się deklaracją o „socjalnym i demokratycznym” charakterze państwa, co stanowi wyraźny krok wstecz w porównaniu ze wspomnianymi konstytucjami krajowymi²⁷. Uzasadniając odrzucenie prawa do pracy w NRF profesor prawa pracy Arthur Nikisch pisze:

„W wolnym państwie ... trzeba zadowolić się ułatwianiem każdemu poszukującemu pracy jej znalezienia przez celową rozbudowę pośrednictwa pracy. Natomiast bezrobotnym wbrew swej woli należy udzielać pomocy i może zatrudniać przy robotach publicznych (*Notstandsarbeiten*). Prawo do pracy staje się tym samym wyidealizowanym żądaniem, które, jeśli okaże się być nie do wypełnienia, zawsze pozostawia jeszcze prawo do egzystencji”²⁸.

Również wspomniany wyżej podręcznik Huecka-Nipperdeya usiłuje sprowadzić prawo do pracy do pojęcia prawa do egzystencji²⁹.

Konstytucja NRF nie formułuje żadnych praw obywatelskich w dziedzinie socjalnej. Sposób ujęcia w niej „praw zasadniczych” obywateli

²⁶ A. Hueck i H. C. Nipperdey, *Lehrbuch des Arbeitsrechts*, t. I, 1959, s. 348.

²⁷ Por. R. Schlegel, *Leitfaden des Arbeitsrechts*, wyd. V, Berlin 1960, s. 145.

²⁸ A. Nikisch, *Arbeitsrecht* t. I, Tübingen 1955, s. 35.

²⁹ Hueck-Nipperdey, *op. cit.*, s. 348 (w przypisie): „Celem prawa do pracy jest więc stworzenie podstaw do egzystencji...”

zbliża ją „do wzorów wczesnomieszczańskich”. Nie ma wśród nich praw społecznych, mamy tylko prawa izolowanej od społeczeństwa jednostki. I przez sposób ujęcia prawa własności są (one) prawami, z których faktycznie mogą korzystać tylko posiadający”³⁰.

Takie potraktowanie prawa do pracy przez prawodawstwo burżuazyjne zgodne jest z burżuazyjną doktryną prawną. W okresie liberalizmu gospodarczego stała ona na stanowisku „absolutnej wolności umów” między kapitalistą a robotnikiem, następnie rozwój stosunków społecznych zmusił państwo burżuazyjne do interweniowania w tej dziedzinie. Jednak właśnie interwencyjny charakter polityki socjalnej państwa kapitalistycznego nie pozwala na uznanie i realizację prawa do pracy, jak i innych praw socjalnych obywateli jako praw konstytucyjnych. Ustawodawstwo socjalne, w szczególności zaś ustawodawstwo o pracy, jest w ustroju kapitalistycznym „wentylem bezpieczeństwa” dostosowywanym do bieżących interesów klas panujących. Radziecki teoretyk prawa pracy prof. A. Paszerstnik ocenia te tendencje następująco:

„W interesach rozwoju kapitalizmu burżuazja w całości, jako klasa, uważa za dogodnie dla siebie w pewnych warunkach nie wydawanie żadnych ustaw o pracy, w innych warunkach wydawanie ustaw skierowanych wprost przeciwko robotnikom, w innych wreszcie — uspokajanie klasy robotniczej przez wydawanie ustaw zawierających ustępstwa na rzecz robotników, a obliczonych na osłabienie rewolucyjnej walki klasy robotniczej”³¹.

Prawo do pracy, za którym — jak pisał Marks — „...kryje się władza nad kapitałem, za władzą nad kapitałem — przejęcie na własność środków produkcji, podporządkowanie ich zrzeszonej klasie robotniczej, a więc zniesienie pracy najemnej i kapitału oraz ich wzajemnego stosunku”³², może być zatem urzeczywistnione wyłącznie w ustroju socjalistycznym.

III

Prawo do pracy jako jedno z podstawowych praw obywatelskich proklamowane zostało w konstytucji Niemieckiej Republiki Demokratycznej z dn. 7 X 1949 r. Artykuł 15 ujmuje je w następującym sformułowaniu: „Gwarantuje się prawo do pracy. Państwo przez planową gospodarkę zapewnia każdemu obywatelowi pracę i środki utrzymania”.

³⁰ Prof. K. Grzybowski, wstęp do wydawnictwa „Konstytucja Niemieckiej Republiki Demokratycznej oraz ‚Ustawa zasadnicza’ z Bonn”, Warszawa (PISM) 1950, s. 25.

³¹ A. Paszerstnik, Zagadnienia prawne wynagrodzenia za pracę robotników i pracowników umysłowych, Warszawa 1952, s. 102.

³² K. Marks, Walki klasowe..., *op. cit.*, s. 159—160.

Wprowadzenie do konstytucji prawa do pracy i określenie jako jego gwarancji planowej gospodarki państwa, oznaczało zarejestrowanie i potwierdzenie istniejących już faktycznie stosunków społecznych.

W odróżnieniu od innych państw socjalistycznych przejęcie władzy państwowej przez klasę robotniczą i utworzenie przez nią własnego państwa miało w Niemieckiej Republice Demokratycznej miejsce już po przeprowadzeniu na jej obszarze podstawowych przeobrażeń społeczno-ekonomicznych w latach 1945—1949. Realizując konsekwentnie postanowienia Układu Poczdamskiego, okupacyjne władze radzieckie w oparciu o demokratyczne siły polityczne Niemiec wschodnich przeprowadziły reformę rolną, w wyniku której uległa likwidacji klasa wielkich właścicieli ziemskich. Wywłaszczony został również kapitał monopolistyczny oraz własność przestępców wojennych, aktywnych hitlerowców, podobnie jak majątek państwa faszystowskiego, przedsiębiorstwa i majątki opuszczone itd. W wyniku referendum ludowego z dn. 30 VI 1946 r. przeprowadzonego w Saksonii (a następnie również w Turyngii, Saksonii Anhalckiej, Brandenburgii i Meklemburgii) wywłaszczony majątek uznany został za własność narodową. Powstały uspołecznione zakłady pracy (*Volkseigene Betriebe*). Udział tych zakładów w ogólnej produkcji wynosił w r. 1948 już 40%³³. Na tej podstawie ukształtowały się nowe stosunki społeczne pracy, nie będące już stosunkami wyzysku. W okresie tym nie można wprowadzić jeszcze mówić o pełnej realizacji prawa do pracy, ponieważ w celu przewyciężenia powojennego chaosu, wykonania zadań reparacyjnych i zapewnienia stabilizacji gospodarczej wprowadzony został przez władze okupacyjne (podobnie zresztą jak w pozostałych strefach okupacyjnych) przymus pracy. Była to jedyna droga uchronienia mas ludności od demoralizacji i nędzy, zważywszy sytuację ludnościową w tym okresie. Radziecka strefa okupacyjna przyjęła 4 miliony przesiedleńców, głównie chłopów, których osadzenie na ziemi musiało potrwać pewien czas. Duża ilość byłych urzędników ogromnego aparatu hitlerowskiego państwa nie mogła być przyjęta do nowo tworzonych organów władzy. Ludzie ci musieli być wykorzystani w nowych dla siebie dziedzinach pracy. Należało również zapewnić pracę masom kobiet, osamotnionych i zmuszonych do podjęcia zarobkowania na skutek wojny³⁴. Przymus pracy nie stanowił jednak charakterystycznej cechy ówczesnej polityki zatrudnienia, był on traktowany raczej jako środek przejściowy. Świadczyło o tym jego stopniowe łagodzenie tak, że w paż-

³³ „Einheit” 1951, s. 804.

³⁴ Por. A. Voss, Erfassung und Lenkung der Arbeitskraft in der sowjetischen Besatzungszone w „Arbeit und Sozialfürsorge” 1946, s. 292 i n.

dzienniku 1947 r. ilość stosunków pracy zawiązanych na podstawie przymusowego skierowania do pracy stanowiła już tylko 6,6% wszystkich nowo zawiązanych stosunków pracy³⁵.

Istniejący w pierwszych latach po wojnie system przymusowego kierowania do określonych prac (*Zwangseinweisungen*), zakładający administracyjne kształtowanie sytuacji na rynku pracy pozwala ocenić, iż proklamowane przez konstytucje poszczególnych krajów strefy radzieckiej prawo do pracy (np. w art. 16 konstytucji Saksonii), można uważać jedynie za programową wytyczną na przyszłość, mimo iż sformułowane jest podobnie jak w późniejszej konstytucji NRD³⁶.

W żadnym razie jednak nie jest prawo do pracy w konstytucji NRD sformułowaniem programowym. Jego realność zapewniona była przez istniejącą już rzeczywistość społeczno-polityczną, a treść prawną określa wyraźnie artykuł 144 konstytucji stanowiący, że „wszystkie postanowienia niniejszej konstytucji są prawem bezpośrednio obowiązującym” (podkreślenie moje — J.R.).

Konkretyzacja prawa do pracy następuje w „Ustawie o pracy” z dn. 19 IV 1950 r., która poświęca mu osobny rozdział. Artykuł I tej ustawy stanowi, iż „każdy obywatel NRD posiada prawo do pracy. Musi mu być wskazana praca, której wykonania można po nim oczekiwać i odpowiadająca jego uzdolnieniom”³⁷.

Pierwszy dwuletni plan gospodarczy NRD (na lata 1949—1950) spowodował wzrost zatrudnienia do granic likwidujących bezrobocie strukturalne. Pojawił się już w tym okresie problem braku rąk do pracy, zwłaszcza w dziedzinach wymagających przygotowania fachowego³⁸. Według opublikowanych danych w r. 1950 na ogólną liczbę ludności 18 388 tys. było zawodowo czynnych 8477 tys., w tym w stosunkach pracowniczych pozostawało 6301 tys. osób³⁹ (w tym 2 023 826 kobiet). Ludność w wieku zdolności do pracy stanowiła łącznie 11 646 tys. osób, w tym mężczyzn (od 15—65 lat) — 5185 tys. i kobiet (od 15—60 lat) —

³⁵ R. Schneider, *Geschichte des Arbeitsrechts der DDR*, Berlin 1957, s. 74.

³⁶ Takie też stanowisko zajmuje R. Schneider w „Die Geschichte des Arbeitsrechts der DDR”, Bln 1957, s. 25: „Die Pflicht zur Arbeit, wie sie in der Möglichkeit der Zwangseinweisung zum Ausdruck kam, entsprach nicht dem Recht auf Arbeit, sondern der Notwendigkeit, die Schwierigkeiten zu überwinden...”

³⁷ § 1 ust. 1 ma w oryginalne brzmienie następujące: „Jedem Bürger der Deutschen Demokratischen Republik hat das Recht auf Arbeit. Es muss ihm ein seinen Fähigkeiten entsprechender und zumutbarer Arbeitsplatz nachgewiesen werden”. („Gesetzblatt der DDR”, s. 349).

³⁸ Por. O. Grote w o h l w uzasadnieniu Ustawy o pracy w Izbie Ludowej NRD („Im Kampf um einige Deutsche Demokratische Republik” Bd. II, Berlin 1954, s. 27).

³⁹ Wg „Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1958”, Anhang III, s. 9.

6461 tys.⁴⁰. Jeżeli przyjmiemy się, że wśród 3169 tys. osób w wieku zdolności do pracy a nie pracujących, oprócz kobiet zajmujących się gospodarstwem domowym, była również duża liczba mężczyzn i kobiet faktycznie niezdolnych do pracy lub o ograniczonej zdolności (inwalidzi, chorzy), to tym bardziej staje się zrozumiałym, że rezerwy siły roboczej były bardzo ograniczone. Odzwierciedlają ten stan rzeczy dalsze przepisy „Ustawy o pracy”. M. in. organy państwowe zostają zobowiązane do stworzenia warunków umożliwiających kobietom dotąd nie pracującym urzeczywistnienia ich prawa do pracy w większym niż dotąd zakresie (§ 1 pkt. 4); przewiduje się umożliwienie emerytom zatrudnienia odpowiednio do ich zdolności fizycznych i umysłowych (§ 2). Zakłady pracy zostały zobowiązane do „zatrudniania kobiet w najszerszym zakresie” (§ 26 i 27), jak również do zatrudniania inwalidów (§ 28).

O realizacji prawa do pracy tych kategorii osób daje świadectwo sprawozdanie Ministerstwa Pracy i Przygotowania Zawodowego z roku 1953⁴¹. I tak np. odsetek kobiet wśród ogółu zatrudnionych wzrósł z 36,4% w r. 1950 do 39,3% w r. 1953. Szeroka akcja przygotowania zawodowego przyniosła oczekiwane wyniki. W r. 1953 kobiety stanowiły 40% ogółu osób uzyskujących kwalifikacje zawodowe. Podobnie przedstawiała się sprawa z inwalidami wojennymi i cywilnymi. Wzrost zatrudnienia w tej grupie pracowników wynosił w r. 1953 w porównaniu z r. 1950 30%. O ile przy pomocy państwa przeszkolono w latach 1951—52 tylko 2309 inwalidów, to w samym tylko r. 1953 ilość przeszkolonych wzrosła do 4 tys. Sprawozdanie stwierdza, że w r. 1953 osiągnięto zatrudnienie 98% zdolnych do pracy inwalidów.

Wskutek planowej polityki zatrudnienia, której celem było realizowanie prawa do pracy przez możliwie największą liczbę obywateli, zmniejsza się stopniowo ilość osób korzystających z pomocy społecznej. W r. 1950 było ich jeszcze 530 167, w tym zdolnych do pracy 231 301, natomiast w r. 1958 już tylko 207 608, w tym zdolnych do pracy tylko 28 686⁴².

Tak więc planowa gospodarka oparta na socjalistycznej własności środków produkcji pozwoliła zrealizować w Niemieckiej Republice Demokratycznej w pełni proklamowane przez konstytucję prawo do pracy.

*

⁴⁰ Dane zaczerpnięte z artykułu P. Lefranca, Zagadnienia rozwoju gospodarczego NRD, „Zeszyty teoretyczno-polityczne” nr 2/1961, s. 109.

⁴¹ Opublikowane w „Arbeit und Sozialfürsorge” nr 17, 18 i 19 za 1954 r.

⁴² Käthe Kern, Zehn Jahre Sozialfürsorge in der DDR, „Arbeit u. Sozialfürsorge” nr 20/1959, s. 629.

Rok 1958 otworzył nowy okres rozwoju Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Piąty Zjazd Niemieckiej Socjalistycznej Partii Jedności (lipiec 1958 r.) stwierdził, że budowa podstaw socjalizmu została w zasadzie zakończona⁴³. Uchwalone na Zjeździe wytyczne Planu Siedmioletniego (na lata 1959—1965) nakreślają perspektywę doprowadzenia do końca budownictwa socjalistycznego. Za główne zadanie ekonomiczne NRD uznano zdystansowanie Niemiec zachodnich pod względem przeciętnej konsumpcji przypadającej na mieszkańca w zakresie podstawowych produktów żywnościowych i wyrobów przemysłowych. Równocześnie Zjazd obszernie omawiał przesłanki ideologiczne i polityczne konieczne dla wykonania tych ambitnych zadań. W centrum uwagi partii znalazła się sprawa świadomości społecznej mas, ich politycznego i społecznego wyrobienia, wyrażającego się w stopniu uczestniczenia w życiu publicznym i aktywności w rozwiązywaniu zagadnień produkcji.

Szczególną uwagę zwrócono na system prawny NRD i jego rolę w wychowywaniu obywateli. Stan nauki o państwie i prawie poddany został ostrej krytyce jako nie odpowiadający osiągniętemu poziomowi rozwoju socjalistycznego NRD⁴⁴. Główną tezą krytyki było, iż nauka prawa tkwi jeszcze w pojęciach burżuazyjnej nauki, której konstrukcje biorą za punkt wyjścia wyizolowaną od społeczeństwa jednostkę, co nie odpowiada już rzeczywistości społecznej w NRD. W dyskusji, jaka toczyła się następnie przez szereg miesięcy, przyjęte zostały następujące założenia odnośnie do ujmowania sytuacji obywatela w państwie socjalistycznym:

- 1) Najgłębszym, najbardziej rewolucyjnym przeobrażeniem, jakie zachodzą w procesie socjalistycznego rozwoju społeczeństwa podlega praca. Będąc dawniej tylko źródłem utrzymania staje się ona w społeczeństwie socjalistycznym działalnością bezpośrednio społeczną. Biorąc udział w procesie pracy ludzie realizują równocześnie polityczne i społeczne cele socjalizmu. W procesie pracy człowiek nie jest osamotniony, lecz działa w kolektywie, czego wyrazem jest rozwijający się masowy ruch pracy zespołowej (*sozialistische Arbeitsgemeinschaften*). Praca staje się w coraz większej mierze sprawą „honoru i godności”, sposobem wpływania poszczególnego obywatela na losy całego społeczeństwa;
- 2) Uspołecznienie podstawowej masy środków produkcji i ukształtowanie się na tej podstawie nowych socjalistycznych stosunków pracy

⁴³ Por. „Beschluss des V. Parteitages der SED über den Kampf um den Frieden, für den Sieg des Sozialismus, für die nationale Wiedergeburt Deutschlands als friedliebender, demokratischer Staat”, Berlin 1958, s. 21.

⁴⁴ Patrz W. Ulbricht, *Die Staatslehre des Marxismus-Leninismus und ihre Anwendung in Deutschland* w „Staat und Recht” nr 3/1958.

doprowadziło do zniesienia sprzeczności między jednostką a społeczeństwem, między obywatelem a państwem, do powstania wspólnoty ich interesów i ich pracy nad zbudowaniem socjalizmu. Praca w socjalizmie zapewnia nie tylko osobiste warunki egzystencji, ale prowadzi do socjalistycznego przeobrażenia osobowości ludzkiej⁴⁵.

Wychodząc z tych założeń W. Ulbricht stwierdził na V Zjeździe SED, że dotychczasowe sformułowanie prawa do pracy nie może być już uznane za wystarczające i wymaga dokładniejszego sformułowania:

„Możemy dzisiaj powiedzieć, że zagwarantowane jest nie tylko po prostu prawo do pracy, ale co więcej prawo do zatrudnienia i wynagrodzenia według ilości i jakości pracy. Tylko takie sformułowanie odpowiada stanowi rozwoju naszej socjalistycznej organizacji pracy”⁴⁶.

Prawnym wyrazem poglądów na prawo do pracy, jakie znalazły wyraz na V Zjeździe SED, stał się Kodeks Pracy, uchwalony przez Izbę Ludową NRD w dn. 12 kwietnia 1961 r., regulujący całokształt stosunków społecznych związanych z pracą (poza rolnictwem). W rozdziale o zasadach socjalistycznego prawa pracy czytamy:

„Wszyscy obywatele mają prawo do pracy. Składa się na nie prawo do zatrudnienia (*Recht auf einen Arbeitsplatz*), do równej płacy za równą pracę i do wynagrodzenia zgodnie z jakością i ilością pracy, jak również do twórczego współdziałania (*Mitwirkung*) w opracowywaniu i wypełnianiu planów i w kierowaniu zakładami pracy i gospodarką” (§2 ust. 1).

Kodeks formułuje równocześnie, że:

„Praca i rozwój zdolności dla pożytku własnego i społeczeństwa, jak również twórcze współdziałanie w opracowywaniu i wypełnianiu planów i w kierowaniu zakładami pracy i gospodarką, stanowią moralne obowiązki każdego zdolnego do pracy obywatela” (§2 ust. 2).

W oparciu o sformułowanie prawa do pracy, Kodeks określa następnie dalsze prawa pracownicze:

„Wszyscy pracownicy mają prawo do przygotowania zawodowego i podnoszenia kwalifikacji, do wypoczynku, do ochrony zdrowia i pracy, do materialnego zabezpieczenia na wypadek choroby, w razie wypadku przy pracy, macierzyństwa, inwalidztwa i na starość, jak również prawo do działalności kulturalnej i uprawiania sportu oraz opieki zdrowotnej i socjalnej” (§2 ust. 3).

Szczegółowe rozwinięcie poszczególnych uprawnień pracowniczych ma miejsce w przepisach odpowiednich rozdziałów Kodeksu Pracy⁴⁷. Odpo-

⁴⁵ Por. W. Ulbricht „Der Kampf um den Frieden...” (referat na V Zjeździe SED), Berlin 1958, s. 29—31 oraz W. Ulbricht „Programmatische Erklärung des Staatsrates der DDR”, Berlin 1960, s. 36 i n.

⁴⁶ W. Ulbricht, Der Kampf um den Frieden..., *op. cit.*, s. 30.

⁴⁷ Kodeks Pracy składa się z 13 rozdziałów: I. Zasady socjalistycznego prawa pracy; II. Kierowanie zakładem pracy i współdziałanie pracowników; III. Zawarcie

wiednikiem uprawnień pracowniczych jest obowiązek „przestrzegania dyscypliny pracy jako podstawowej reguły wspólnej pracy, w szczególności ochrania i pomnażania własności socjalistycznej” (§ 2 ust. 4). Wymienione prawa podstawowe gwarantuje socjalistyczne państwo „niezależnie od wieku, płci, narodowości, rasy i wyznania” (§ 3 ust. 1).

Na sformułowane w § 2 ust. 1 prawo do pracy składają się cztery elementy:

- 1) prawo do zatrudnienia (do miejsca pracy),
- 2) prawo do równej płacy za równą pracę,
- 3) prawo do wynagrodzenia zgodnie z jakością i ilością pracy,
- 4) prawo do twórczego współdziałania w opracowywaniu i wypełnianiu planów i w kierowaniu zakładami pracy i gospodarką.

Spośród wymienionych wyżej uprawnień, największe znaczenie posiada niewątpliwie ostatnie. Wynika to z analizy całości Kodeksu i znajduje potwierdzenie w licznych autorytatywnych wypowiedziach zarówno czołowych osobistości NRD, jak i w piśmiennictwie naukowym. Wyrażając dążenie do nasycenia całego życia społecznego i politycznego twórczą inicjatywą mas pracujących, „prawo do twórczego współdziałania w kierowaniu państwem i gospodarką” jest przede wszystkim ogólną zasadą odnoszącą się do całości życia społeczno-politycznego w NRD i jako takie stanowi — odpowiednio skonkretyzowane w przepisie § 2 ust. 1 Kodeksu Pracy — również element składowy prawa do pracy. Dlatego też od niego należy rozpocząć omówienie treści prawa do pracy w świetle Kodeksu.

*

Na V Zjeździe SED W. Ulbricht następująco ujął zagadnienie udziału obywateli w życiu społecznym i państwowym:

„Co się tyczy prawa do współdziałania obywateli w wykonywaniu władzy państwowej, to nie wyczerpuje się ono już tylko w wyborach, referendach ludowych, w prawie do składania petycji do przedstawicielstw ludowych⁴⁸, polega ono bardziej na stałym, aktywnym udziale w pracy przedstawicielstw ludowych i całego aparatu państwowego. Ta wyższa, socjalistyczna forma wciągania mas i ich współdziałanie została już sfor-

i rozwiązanie umowy o pracę; IV. Płaca robocza; V. Przygotowanie zawodowe i podnoszenie kwalifikacji; VI. Czas pracy; VII. Urlop wypoczynkowy; VIII. Ochrona zdrowia i pracy i ubezpieczenia społeczne; IX. Socjalistyczna dyscyplina pracy; X. Działalność kulturalna i sportowa pracowników i opieka socjalna ze strony zakładu pracy; XI. Popieranie kobiety pracującej; XII. Popieranie młodzieży w zakładach pracy; XIII. Zasady i organy rozstrzygania sporów wynikających ze stosunków pracy.

⁴⁸ Takie sformułowanie praw obywateli do udziału w życiu publicznym zawiera art. 3 konstytucji NRD.

mułowana w innych ustawach, np. w ustawie o terenowych organach władzy państwowej. To samo dotyczy współdziałania w rozwijaniu produkcji. Wielka, aktywna rola, jaką odgrywają ludzie pracy w realizowaniu zadań produkcyjnych, znalazła wyraz w ustawie o udoskonaleniu i uproszczeniu pracy aparatu państwowego⁴⁹ w sposób, jaki odpowiada rozwojowi socjalistycznemu⁵⁰.

W dyskusji na temat roli prawa w procesie budownictwa socjalistycznego, jaka toczy się już od dłuższego czasu na łamach czasopism prawnych w NRD, teza ta znajduje rozwinięcie i zastosowanie do różnych dziedzin prawa. M. in. prof. Rainer Arlt w obszernym studium pt. „Wolność i prawo”, opublikowanym w miesięczniku „Staat und Recht”, podjął zadanie sformułowania wpływu omawianej zasady na wzajemne stosunki zachodzące między jednostką a społeczeństwem i państwem oraz w związku z tym — na wzbogacenie praw i obowiązków obywatelskich. Píše on na wstępie, że:

„Wszystkie te prawa i obowiązki należy ujmować jako decydujące środki socjalistycznego państwa w celu wciągnięcia poszczególnych obywateli w ogólny prąd rozwoju sił społeczeństwa socjalistycznego, rozwijania ich osobistej odpowiedzialności za społeczeństwo tak, aby stawali się sami w coraz większym stopniu aktywnymi twórcami kształtującymi życie społeczeństwa i państwa”⁵¹.

Prawo poszczególnego obywatela do współdziałania w wykonywaniu władzy państwowej i kierowaniu produkcją wyraża przewyższenie rozdziału jednostki i społeczeństwa, charakterystycznego dla kapitalizmu. To zasadnicze prawo nasyca wszelkie pozostałe obywatelskie prawa konstytucyjne nową, socjalistyczną treścią i jest przez nie konkretyzowane oraz uzupełniane. Ponieważ działalność produkcyjna jest najważniejszą funkcją życiową człowieka (*wichtigste Lebensäußerung des Menschen*), przeto szczególne znaczenie przypada prawu do pracy. Jego realizacja, znajdująca najdobitniejszy wyraz w prawie do współdziałania w kierowaniu produkcją, pozwala w pełni rozwijać ludziom pracy ich zdolności i możliwości, kierować świadomie rozwojem społeczeństwa⁵².

Kodeks Pracy NRD stanowi konsekwentną realizację tej konstrukcji. Zasada współdziałania pracowników w działalności gospodarczej zakładu pracy i kierowaniu nim przenika wszystkie działy Kodeksu, stanowi jego

⁴⁹ Uchwalonej przez Izbę Ludową NRD w lutym 1958 r. na podstawie wytycznych wypracowanych przez 35. Plenum KC SED. Jej myślą przewodnią jest oparcie działalności państwa na szerszej niż dotąd współpracy społeczeństwa. W § 2 ust. 1 pkt. 2 ustawa ta stanowi, że: „Należy zapewnić prawo każdego pracownika do świadomego, twórczego współdziałania w produkcji i w kierowaniu gospodarką”.

⁵⁰ W. Ulbricht, *Der Kampf um den Frieden...*, op. cit., s. 30.

⁵¹ Rainer Arlt, *Freiheit und Recht* cz. I, „Staat und Recht” nr 5/1961, s. 798.

⁵² Rainer Arlt, op. cit., cz. II, „Staat und Recht”, nr 6/1961, s. 999 i n.

zasadniczy motyw. W komentarzu do Kodeksu Pracy, zamieszczonym w zeszycie 5—6/1961 czasopisma „Arbeitsrecht” wskazuje się, że urzeczywistnienie socjalistycznych metod kierownictwa gospodarczego uzależnione jest głównie od przestrzegania praw pracowników do współdziałania w sensie wyżej omówionym. Stwierdza się też, iż współdziałanie takie stało się w warunkach ustroju socjalistycznego nie tylko możliwe, lecz również konieczne, stanowiąc decydujący czynnik wyższości ustroju socjalistycznego nad kapitalistycznym⁵³. Dlatego też współdziałanie pracownicze w kierowaniu produkcją określa Kodeks jako „moralny obowiązek każdego zdolnego do pracy obywatela” (§ 2 ust. 2), charakteryzując je zarazem jako „cechę socjalistycznej demokracji i przesłankę decydującą o owocnej pracy” (§ 9 ust. 1).

Omówione wyżej współdziałanie obywateli w dziedzinie produkcji realizowane jest w rozmaitych formach, przede wszystkim za pośrednictwem związków zawodowych, które są wszechstronnymi przedstawicielami interesów wszystkich pracowników. Związki zawodowe wywierają miarodajny wpływ na ustalanie warunków pracy i płacy, na wypracowywanie wszelkiego rodzaju planów gospodarczych oraz ustawodawstwa we wszystkich sprawach dotyczących życiowych interesów pracowniczych. Posiadają one również szerokie uprawnienia kontrolne w zakresie realizacji ustawodawstwa pracy i zaopatrzenia mas pracujących. Na terenie zakładów pracy współdziałanie pracownicze w sensie sformułowań Kodeksu Pracy przejawia się bądź w bezpośredniej aktywności pracownika (np. we współzawodnictwie pracy, w racjonalizatorstwie i nowatorstwie produkcji), bądź pośrednio — przez działalność odpowiednich ogniw organizacji związku zawodowego (np. w działalności tzw. stałych narad produkcyjnych, omawianiu i opiniowaniu planów produkcyjnych, wypracowywaniu zakładowych układów zbiorowych, ustalaniu norm pracy, opracowywaniu regulaminów zakładowych, podziale funduszu socjalnego zakładu pracy i innych formach przewidzianych w Kodeksie)⁵⁴.

*

Prawo do zatrudnienia i otrzymania miejsca pracy (*Recht auf einen Arbeitsplatz*) realizowane jest przez zawarcie umowy o pracę (w niektórych wypadkach przez wybór lub powołanie do pełnienia określonej funkcji). Zakład pracy zobowiązany jest przydzielić pracownikowi stanowisko robocze, wskazać mu zadania wchodzące w zakres powierzonych

⁵³ „Arbeitsrecht” nr 5—6/1961, s. 131.

⁵⁴ Na ten temat por. J. Rachocki, Sytuacja prawna związków zawodowych w zakładach pracy w świetle Kodeksu Pracy NRD, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” nr 3/1961.

obowiązków i stworzyć warunki dla osiągania wysokiej wydajności pracy, jak też dla współdziałania w kierowaniu działalnością przedsiębiorstwa. Kodeks przewiduje ewentualność skierowania pracownika przejściowo do pracy innej niż przewidziano w umowie, jeżeli wymagają tego szczególne potrzeby zakładu pracy lub gospodarki narodowej. Szczegółowe przepisy określają sposób postępowania w takich wypadkach, zabezpieczający pracownika przed nadużywaniem tej możliwości przez zakłady pracy. Wiele miejsca poświęca Kodeks przepisom zmierzającym do zabezpieczenia trwałości stosunku pracy. Wypowiedzenie pracy przez zakład pracy nastąpić może tylko w nielicznych, ściśle określonych przypadkach, przy czym zakłada się, że nie istnieje możliwość innego zatrudnienia pracownika w tym samym zakładzie pracy. Warunkiem rozwiązania umowy przez zakład pracy jest zawsze wyrażenie zgody przez związek zawodowy, a zakład pracy zobowiązany jest dopomóc pracownikowi w uzyskaniu innej odpowiedniej pracy. Kodeks uwydatnia tendencję do realizacji prawa do pracy przez możliwie największą ilość obywateli. Szczególną ochroną i poparciem przy podejmowaniu pracy zawodowej i jej wykonywaniu cieszą się kobiety, młodzież, ludzie o ograniczonej zdolności do pracy, ofiary reżimu hitlerowskiego i byli członkowie zbrojnych organów Republiki. Zapewnia się możliwość dalszej pracy zawodowej dla rencistów, zgodnie z ich życzeniami i zdolnościami. Zakłady pracy zobowiązane są również do stworzenia warunków pracy dla kobiet nie mogących pracować w pełnym wymiarze godzin.

Szczególny nacisk położono w Kodeksie Pracy na przepisy, zmierzające do stabilizacji stosunków pracy (a więc załóg zakładów pracy) oraz do zatrudniania wspomnianych wyżej kategorii obywateli, co znajduje uzasadnienie w bilansie siły roboczej. Niemiecka Republika Demokratyczna jest bowiem jedynym państwem socjalistycznym, które musi wykonać swe ambitne zadania wzrostu produkcji przemysłowej w planie 7-letnim o 88% wyłącznie przez wzrost wydajności pracy⁵⁵. Zgodnie bowiem z prognozami demograficznymi do r. 1965 należy się liczyć z ubytkiem 700 tys. osób w wieku zdolności do pracy⁵⁶.

*

Prawo do równej płacy za równą pracę należy rozumieć jako jeden z czynników faktycznego równouprawnienia kobiet w społeczeństwie

⁵⁵ Por. Bruno Thurow, Altersstruktur der Beschäftigten w „Die Wirtschaft” nr 30 z dn. 26 VII 1961, s. 8. Por. także P. Lefranc, Zagadnienia rozwoju gospodarczego NRD, „Zeszyty teoretyczno-polityczne” nr 2/1961, s. 109.

⁵⁶ Por. Elisabeth Kulitscher, Um den rationellen Arbeitskräfteeinsatz w „Die Wirtschaft” nr 22 z dn. 27 V 1959, s. 5.

socjalistycznym, w przeciwieństwie do krajów kapitalistycznych, w szczególności zaś do NRF, gdzie zarobki kobiet w porównaniu z mężczyznami, zatrudnionymi przy takiej samej pracy są przeciętnie o 30% niższe⁵⁷.

*

Prawo do wynagrodzenia za pracę według jej ilości i jakości opiera się na zasadzie „każdy według swoich zdolności, każdemu według jego wydajności” (§ 39 ust. 1). Wydajność pracy oceniana jest według jakości i ilości pracy. Odpowiednio do rodzaju pracy, technologii i organizacji pracy stosowane są takie formy płac, jakie najlepiej służą materialnemu zainteresowaniu pracowników w maksymalnym podnoszeniu wydajności procesu produkcji, jej jakości, terminowości i oszczędności materiałów i środków finansowych oraz podnoszeniu kwalifikacji zawodowych (§ 43). Podstawę dla obliczania zarobków stanowią opracowane przez odpowiednie organy państwowe lub dyrekcje zakładów pracy (przy współudziale pracowników) — technicznie uzasadnione normy pracy i inne wskaźniki wydajności. Przy przekraczaniu ustalonych norm pracy pracownik otrzymuje odpowiednie wynagrodzenie dodatkowe. Gdy normy nie są osiągnięte, płaca kształtuje się według stopnia ich wykonania. Zawiniona przez pracownika produkcja niepełnej jakości powoduje dyferencjację wynagrodzenia odpowiednio do stopnia użyteczności wyrobu, jednakże określona jest najniższa granica zarobku miesięcznego. Zakłady pracy dysponują funduszem premiovym rozdzielanym między uczestników współzawodnictwa pracy, nowatorów i racjonalizatorów produkcji na podstawie regulaminu premiowania.

*

Doświadczenie Niemieckiej Republiki Demokratycznej świadczy, że prawo do pracy nie jest pojęciem statycznym. Jego treść staje się coraz bogatsza w miarę postępów osiąganych przez społeczeństwo w budownictwie socjalistycznym. W toku swego rozwoju prawo do pracy coraz pełniej wyraża, że klasa robotnicza panuje nad produkcją, przywłaszczając wyniki swej pracy za pośrednictwem państwa i dzieląc tę część, która przypada na konsumpcję według ilości i jakości pracy⁵⁸.

Polityka socjalna w tradycyjnym, burżuazyjnym ujęciu, jako metoda czy sztuka łagodzenia sprzeczności klasowych i mniej lub bardziej dobrowolna danina na rzecz mas pracujących, traci rację bytu w społeczeństwie socjalistycznym. Jedynie wyniki pracy społecznej decydują w so-

⁵⁷ Wg „Arbeitsrecht” nr 5—6/1961, s. 183.

⁵⁸ Por. R. Schneider, Grundlagen der Kodifikation des sozialistischen Arbeitsrechts der DDR w „Staat und Recht” nr 4/1959, s. 471.

cializmie o tempie i zakresie wzrostu poziomu życia ludzi pracy. Premier Grotewohl w jednym ze swych przemówień następująco scharakteryzował politykę socjalną w NRD:

„Najwyższą zasadą naszej polityki socjalnej jest troska o człowieka pracy. Dlatego w Niemieckiej Republice Demokratycznej podnoszenie produkcji jest najlepszą polityką socjalną. Rzeczywista polityka socjalna nie jest polityką dobroczynności (*Wohlfahrtspolitik*). Istnieje ona tylko na gruncie sprawiedliwości społecznej. Podstawą naszej polityki socjalnej są dumne rezultaty osiągnane przez ludzi pracy”⁵⁹.

Tak określona polityka socjalna jest instrumentem realizowania podstawowego prawa socjalizmu — zaspokajania rosnących potrzeb ludzkich w dziedzinie materialnej i kulturalnej na bazie najwyższej techniki oraz wszechstronnego rozwoju osobowości ludzi pracy. Tendencję tę wyraził W. Ulbricht w „Deklaracji programowej Rady Państwa”, wygłoszonej w Izbie Ludowej NRD w dn. 4 X 1960 r., mówiąc:

„Wzrastające, świadome współdziałanie obywateli naszej Republiki w polityce państwa prowadzi do głębokich przeobrażeń samych ludzi, do zmiany ich myślenia, ich przyzwyczajzeń, ich wzajemnych stosunków. W tym procesie wiodącym od ‚Ja‘ do ‚My‘, od izolowanej jednostki do socjalistycznej wspólnoty, przezwycięża się stopniowo wiele złych nawyków i zacofania, pozostawionych nam przez kapitalizm”⁶⁰.

⁵⁹ O. Grotewohl, *Im Kampf um die einige DDR* Bd. IV, Berlin 1955, s. 358.

⁶⁰ W. Ulbricht, *Programmatische Erklärung des Staatsrates der DDR*, Berlin 1960, s. 37.